

NEMIS TILIDA “HEIMAT” KONSEPTINING TARIXIY-ETIMOLOGIK TAHLILI

Hayotova Dilafrō‘z Zoyirovna

Buxoro davlat universiteti nemis filologiyasi kafedrası katta o‘qıtuvchısı

d.z.hayotova@buxdu.uz

Annotatsiya: Zamonaviy tilshunoslikning dolzarb mavzularidan biri bu - konseptdir. Bu termin kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiyaning muhim kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada “Heimat” ya’ni “Vatan” konseptining nemis tilida o‘rganilishi tadqiqqa tortiladi. Konsept atamasi kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyat uchun ham umumiy atama bo‘lsada, ikkala fan uchun ham ikki xil tushunchani anglatadi.

Tayanch so‘z va iboralar: kognitiv tilshunoslik, konsept, diaxronik, tushuncha, mantiqiy kategoriya, "Vatan" konsepti.

Nemis tilida “Heimat” konseptini ta’riflashda diaxronik yondashuvni amalga oshirish eng maqsadli hisoblanadi. “Vatan” konsepti nemis tilida *Heimat* leksemasi yordamida izohlanadi. Etimologik lug‘atga ko‘ra (Etymologisches Wörterbuch des Deutschen... 1993) Heimat f. **“Ort, Land, wo man geboren, wo man zu Hause ist.** “Vatan” bu yer, inson tug‘ilib o‘sgan yurti, o‘zini uyidagidek his qiladigan joy deb ta’rif berilgan.

Demak, “Heimat” leksemasining asosiy semalari “joy” va “yurt” so‘zlaridir. Shuningdek, “Heimat” so‘zi semantikasida nafaqat aql sohasini, balki his-tuyg‘ularni ham nazarda tutishini ta’kidlaydi.

Heimat so‘zining kelib chiqishi haqida quyidagilar ma’lumotlar mavjud: “Die nur auf das dt. Sprachgebiet beschränkten Formen ahd. *heimōti* n. (XI. Jh.), mhd. *heimuot(e)*, *heimōt(e)*, *heimōde* f. n., mnd. *hēmōde* f. n. sind Bildungen zu dem unter Heim (s. d.) behandelten Substantiv mit dem Suffix westgerm. *-ōđja-*, ahd. *-ōti* (s. *Einōde* sowie *Armut*, *Kleinod*, *Zierat*). *Heimat* (mit Wandel von *ō* zu *ā*) begegnet seit dem XV. Jh. und wird vom XVI. Jh. vorherrschend. Neutrales Genus ist bis ins XVII. Jh. gebräuchlich, Mundartendagi danach nur noch. – heimatlich Adj. ‘in der Heimat vorhanden, die Heimat betreffend, zu ihr gehörend’ (XVIII. Jh.) (Etymologisches Wörterbuch des Deutschen... 1993, 525).

Etimologik ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki, Heimat leksemasi asl bo‘lib, boshqa tillardan o‘zlashtirilmagan, u nemis tilida so‘zlashuvchi mamlakatlarda G‘arbiy nemischa *-ōđja-*, qadimgi nemis qo‘shimchasini qo‘shish orqali Heim otidan hosil bo‘lgan shakllarda uchraydi. *-ōti*. Bu leksema (*-at* qo‘shimchasi bilan shakllangan shakl) XV asrdan boshlab qo‘llanila boshlagan va Heim leksemasi bilan birga sinonim

sifatida qo'llanilgan. Faqat 16-asrdan Heimat leksemasining "vatan" ma'nosida qo'llanishi Heim leksemasida ustunlik qiladi. 17-asrgacha Heimat leksemasi, shuningdek, Heim hosil qiluvchi ko'rinishda ham saqlanib qolgan, shundan so'ng uning sredniy roddagi ot turkumiga mansubligi sheva nutqida mustahkamlanib qolgan, adabiy nutqda esa jenskiy rodda qo'llanilgan.

HEIMAT konseptini tahlil qilish hamda etimologik lug'at ma'lumotlari asosida Heimat so'zida - *Heim* ma'nosiga urg'u beriladi. Heim so'zi Germaniyada 15-asrgacha "vatan" ma'nosida ishlatilgan. *Heim* n. "Zuhause, Wohnung, Wohnstätte für einen bestimmten Personenkreis, Statte für Zusammenkünfte und Veranstaltungen". Lug'at ta'rifi shuni ko'rsatadiki, Heim leksemasining asosiy semasi "Zuhause" bo'lib, burchak, o'choq, uyni bildiradi. Heim, shuningdek, uy, odamlarning ma'lum bir doirasi uchun yashash joyi, uchrashuvlar va tadbirlar uchun joy ma'nolarini anglatadi.

Qadimgi nemis adabiy davrida Heimat so'zi jenskiy rodga tegishli bo'lgan va "Wohnsitz, Heim, Heimat" kabi tushunchalarni ifodalagan, ya'ni: "turar joy, uy, vatan". Biroq XII asr qo'lyozmalariga ko'ra, X asrda faterheima f. ayol leksemasi bilan bir qatorda faterheim m. erkak leksemasi ham qo'llangani aniqlangan bo'lib, u "Heimat, Vaterland, Geburtsland", ya'ni: "Vatan, vatan, inson tug'ilgan yurt" ma'nolarini anglatadi.

Qadimgi sakson tilida o'rganilayotgan etimonaning o'xshashi bo'luvchi leksema hēm n., o'rta pastki nemis tilida — hēm(e) f., hēm n., o'rta golland tilida — heem, heim n., in. Qadimgi inglizcha - hām m. leksemasi bo'lib, u "Landgut, Dorf" "mulk, qishloq", inglizchada – uy(home) ma'nolarini ham berdadi. Qadimgi skandinav tilidagi heimr "Heimat" ma'nosi beradi va bu so'zning rodi mujskoy rodda bo'lib,

"Heimat" "vatan", "Welt" "dunyo, yorug'lik, koinot, yer shari" ma'nolarini anglatadi.

Shved tilidagi hem leksemasi "Wohnung, Haus, Heimat" "turar-joy, uy, vatan" (qadimgi nemis *haima-) ma'nolarida xizmat qilgan bo'lsa, gotik tilidagi haim leksemasi f. "Qishloq, shaharcha, aholi punkti" ma'nosida "Dorf, Flecken" xalqaro ildiz *kei- "liegen" bilan tavsiflanadi.

F.Klyugening etimologik lug'atida qadimgi hind tilida "yer, dunyo, borliq", shuningdek, "yer, tuproq" kabi Heim leksemalari qiziqarli qayd etilgan: "(...) in ai. bhūma (neytraler n-Stamm) 'Erde, Welt, Wesen' neben ai. bhūmi-f. (femininer i-Stamm) 'Erde, Boden' (...)" (Kluge 1989, 301).

J. Grimm va B. Grimmning nemis tilining etimologik lug'atiga ko'ra, Heimat semelari sifatida quyidagilar ajralib turadi: 'shaxs tug'ilgan yoki uning doimiy yashash joyi bo'lgan mamlakat yoki faqat joy'; hayvonlar va o'simliklar uchun vatan ma'nosida bir xil; "ota-ona uyi, mulk" (haus and hof, besitzthum); "tug'ilgan joyi va doimiy yashash joyi"; "Xristian uchun samoviy vatan, u mehmon yoki begona bo'lgan erdan

farqli o'laroq"; nomli leksema ham she'riyatda va idiomatik birikmalarda (masalan, Bavariya shevasida) ishlatiladi (Deutsches Wörterbuch..., Bd. 4 1984, 864–866).

16-asrdan boshlab 18-asrning o'rtalariga qadar Nemis adabiy tilida Heim so'zi kamdan-kam ishlatilgan. Biroq 18-asrning o'rtalarida faol leksema (sredni rod) heim qo'shimchasi ta'sirida qo'llangan va "uy", ravishdosh otdan kelib chiqqan, mujskoy rod, tushum kelishigada, birlikda, qadimgi yuqori nemis tilida *heim* (IX asr), o'rta yuqori *heim* 'nach Hause' "uy", althochdeutsch (ya'ni qadimgi yuqori nemis tili davri – VIII-XI asrlar) *heime* (IX asr), *heime* (XI asr), mittelhochdeutsch (o'rta yuqori nemis tili davri – XI-XIV asrlar) *heime* "uyda", ingliz tilida *home*, shved tilida *hem* kabima'nolarni anglatgan **Daheim** ravishi yuqori nemis tili davrida "zu Hause" "uy" ma'nosini oldi. *thār heim* (IX asr), o'rta yuqori davrda *dā heim(e)*, shved tilida *hemma* uy ma'nosini bergan.

Shunday qilib, qaratqich va qaratqich kelishigida Heim ot ravishdoshi maqomini oldi. (Duden. Bedeutungswörterbuch... 1985, 524–525). Bu leksema fe'l bilan birikmada polisemantik bo'lib, *heimgehen* Vb. "uyga qaytish" (XV asr), majoziy ma'noda "o'lish" (XVIII asr), mos ravishda *Heimgang* m. (XIX asr) "uyga qaytish; evfem. o'lim, halokat"; *heimkehren*, "O'z vataniga, uyiga qaytish" (XVI asr), *Heimkehr* f. (XVIII asr) "uyga (vatanga) qaytish"; *heimzahlen*, "To'lash" (qarz), mukofot" (XVIII asr), *Heimzahlung* f. (XIX asr) "to'lov, qasos". *Heimisch* Adj. 'heimatlich, häuslich, vertraut, gewohnt' "mahalliy, uy, yaqin, tanish", yuqori nemis tili davrida *heimisk* (VIII asr), o'rta yuqori. *heim(i)sch*, shuningdek, "yovvoyi emas, qo'lga o'rgatilgan" degan ma'noni anglatadi.

Heimwärts Adv. "Vatanga, uyga", qadimgi yuqori *heimwartes* (IX asr), o'rta yuqori davrda *Heimwart*, *Heimwert* (qarang. - warts). *Heimweg* m, "Uyga yo'l, uyga qaytish yo'li", o'rta-yuqori nemis tili davrida *heimweg*. *Heimweh* n. "Uyni, uyni sog'inish" (16-asr oxiri). Oxirgi ot, ehtimol, dastlab Shveysariya kasallik belgisi sifatida paydo bo'lgan va 18-asrning ikkinchi yarmidan boshlab tibbiy ma'noni ko'rsatish uchun tarqaldi, "nostalgiya" ma'nosiga (Duden. Bedeutungswörterbuch 1985, 524–525). Ko'p jihatdan inglizlarning ta'siri tufayli *home* so'zi Heim so'zining muomalaga kirishida asos bo'ldi (Duden. Etymologie Herkunftswörterbuch... 1989, 276).

Demak, tarixan *Heimat* leksemasi "uy" ma'nosi bilan bog'langan, chunki u "uy, turar joy" so'zidan qo'shimcha hosil bo'lgan. 15-asrdan keyin semantik o'sish sodir bo'lganligi sababli nemis tili lug'atlarida qayd etilgan *Heimat* leksemasining polisemiyasi fonida uning tarkibida asosiy semantik komponenti ajralib turadi va "kelib chiqish joyi (joyi) / yashash joyi / topish istagi" (Ignatova 2008) kabi ma'nolarni anglatadi. Tarixiy jihatdan *Heimat* qo'shimcha shakllanish bo'lishiga qaramay, zamonaviy nemis tilida bu soddalashtirish jarayonidan o'tgan hosila bo'lmagan birlikdir.

Shuni ta'kidlash kerakki, lug'atlarda XIX asrgacha Heimat va Vaterland leksemalarining ma'nosida farqlanish mavjud emasligi ko'rsatilgan.

Etimologik lug'atga ko'ra, Vaterland leksemasi XI asrdan boshlab tilga olinadi. (qadimgi yuqori.. faterlant), uning birinchi qismi lotin tilidan olingan (patria - pater "ota" dan olingan): "Vaterland n. 'Land, in dem man geboren ist, zu dessen Volk man gehört', ahd., faterlant (11 Jh.), mhd. vaterlant, nach gleichbed. lat. patria" (Etymologisches Wörterbuch... 1993, 1496). Shunday qilib, Vaterland - bu kimningdir tug'ilgan, aholisiga tegishli bo'lgan mamlakat. Vaterland leksemasi aniqllovchi va aniqllovchi komponentdan tashkil topgan kompozitsiyadir. So'zning ichki shaklida quyidagi komponentlar ajralib turadi: *Vater 'ota' va Land 'yer'*. 12-asrda "Vatan, osmon" semasini ta'kidlash qiziqarli ko'rinadi. O'rta yuqorida: "12. Jh., mhd. vaterlant "Heimat, Himmel"; freie Übertragung von lat. patria 'Vaterland', dazu vaterländisch (18 Jh.) /.../" (Duden. Etymologie Herkunftswörterbuch... 1989, 776). J. Grimm va V. Grimmning nemis lug'atida Vaterland so'zi bo'lmaganligi qayd etilgan. qadimgi german shevalarida qo'llangan, lekin boshqa so'zlar bilan almashtirilgan, ayniqsa heim leksemasi yoki birikmalari, masalan, Anglosakson fæderêdelidagi kabi. Skandinaviya tilida föðurland "zamonaviy tovushli" / "modernklingend" leksemasi kamdan-kam uchraydi. O'rta oliy nemis davrida leksema keng tarqaldi, garchi eski past nemis shevasida uni o'z ichiga olmaydi. Hozirgi german tillarida quyidagi leksemalar ildiz otgan: golland tilida vaderland, inglizchada fatherland, daniyada fædreland, shved tilida fädernesland. Taxminlarga ko'ra, Vaterlandning tarixiy rejasidagi birinchi ma'no "haydaladigan er, otaga tegishli bo'lib, bola meros qilib oladigan er uchastkasi" edi. Bu yerning asl ma'nosi bilan bog'liq, ya'ni: 'der zu bebauende acker', ya'ni. ekilishi kerak bo'lgan dala, ekin maydonlari. So'zning hosilaviy salohiyatining keyingi rivojlanishi faterheim "otalar uyi" va faderuodal "otaning mulki" leksemalari bilan bog'liq bo'lib, ular "patria" ma'nosini oladi.

"Vatan" (Deutsches Wörterbuch..., Bd. 12 1984, 27-29). J. Grimm va V. Grimmilar lug'atida qayd etilgan Vaterland leksemasining ma'nolari quyidagicha: "Otam yashaydigan/yashagan, men tegishli ekanligimni anglagan mamlakat" bu ma'no ko'pincha "Otam" tug'ilgan mamlakat, garchi bu shart emas; "nafaqat aniq bir shaxsning, balki butun xalqning vatani"; "jannat masihiy uchun haqiqiy vatan sifatida, yerdagi vatandan farqli o'laroq"; "hayvonlar, o'simliklar va toshlar kelib chiqqan joy"; "jonsiz narsalar va mavhum tushunchalarning kelib chiqish joyi". Oxirgi ma'no yaqinroq bo'lib, u "vatan" tushunchasining timsoli bilan tavsiflanadi. Ushbu lug'at vaterland – vaterstadt leksemalarining sinonimik ishlatilishini ham ko'rsatadi (Deutsches Wörterbuch..., Bd. 12 1984, 27–29).

Demak, Heimat va Vaterland leksemalarida turg'un semantik o'zak bor. Dastlab ular sinonimik birliklar sifatida qo'llanilgan bo'lsa-da, bora-bora ularning ma'nolari semantik jihatdan farqlanadi. Ignatova Heimat- va Vaterlands- komponentlari bilan

kompozitsiyalarni tahlil qilib, Heimat asosan "uy" va "eng yaqin mikrotoponimik muhit" ma'nolariga ega bo'lgan substantivlar bilan birlashtirilgan degan xulosaga keldi. Uning "kichik vatan" ma'nosi shu tarzda amalga oshiriladi. Vaterland esa his-tuyg'ular va axloqiy va axloqiy tushunchalarni bildiruvchi otlar bilan birlashtirilgan bo'lib, bu o'z navbatida 19-asrning o'rtalarida shakllanishni tasdiqlaydi. siyosiy va mafkuraviy kontseptsiyani tavsiflovchi semantik komponent Vaterland leksemasi ma'nosida (Ignatova 2008).

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Jo'rayeva M.M.Fransuz va o'zbek ertaklarida modallik kategoriyasining lingvokognitiv, milliy-madaniy xususiyatlari. Monografiya. Fanlar akademiyasining "Fan" nashryoti. – Toshkent, 2016
2. Jo'rayeva M.M.Fransuz va o'zbek ertaklarida modallik kategoriyasining lingvokognitiv, milliy-madaniy xususiyatlari. Filolog fan diss Toshkent, 2017. – B. 45; 48
3. Игнатова. Е. М. Концерт Родина в социально-культурном контексте Германии. Вопросы филологии-2006-№С-8
4. Аскольдов С. Концепты слова Русская Словесность. М, 1997, – С.269
5. Арутюнова Н. Д. Воля и свобода / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Космос и хаос. Концептуальные поля порядка и беспорядка. – М.: Индрик, 2003. – С. 73–100.
6. Пименова М. В. Концепт сердце : Образ. Понятие. Символ : монография / М. В
7. Das Psychologie – Lexikon.-Deutschland, 2008
8. 8.Akademie der Wissenschaften zu Göttingen Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm.-Berlin, 2013
9. Hayotova D. KONSEPT VA TUSHUNCHA MUNOSABATI // ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 30. – №. 30.
10. Zoyirovna H. D. The Role of the Concept in Modern Linguistics and Considerations about the Concept // Web of Semantic: Universal Journal on Innovative Education. – 2023. – Т. 2. – №. 5. – С. 134-138.
11. Hayotova D. TUSHUNCHA VA SO'Z MUNOSABATI // ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 29. – №. 29.
12. Zoyirovna H. D. Studies on the Concept of "Motherland" ("Heimat") in Cognitive Linguistics // Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. – 2022. – Т. 3. – №. 11. – С. 155-158.
13. Sharopovna B. R. Nomlarni Tadqiq Qilishda Turli Yondashuvlar // Miasto Przyszłości. – 2022. – Т. 30. – С. 337-339.